

УДК 32.019.51

Ціннісна складова сучасної політичної міфології

Юрій Шайгородський,

кандидат психологічних наук, президент
Українського центру політичного менеджменту

Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, зачепили всі сфери суспільного життя. Вони породжують численні суперечності, зокрема й між новітніми глобалізаційними тенденціями і старими консервативними відносинами.

Економічні зміни сприяли появі в Україні ринкових цінностей та орієнтацій. З одного боку, ринок – явище прогресивне. Це соціальний механізм, який уможливорює вирішення багатьох важливих завдань національної та міжнародної співпраці. „Будь-який окремо взятий товар чи послуга в сучасних суспільствах є результатом співпраці мільйонів людей, якою б віддаленою чи знеособленою вона не була... На сьогодні ринкова система – це найзначніша та найбільш деталізована система співпраці в світі” [1, с. 10–11]. Ринок – це також один з найважливіших демократичних інститутів. На спорідненість демократії і ринку вказував ще Платон, зазначаючи, що ці явища надають громадянам можливість вибору [2, с. 345].

Незважаючи на свої численні вади, політичний ринок створює конкурентне середовище, в якому народжуються альтернативні концепції державотворення та управління, урядові курси і програми, політичні партії, рухи тощо [3, с. 4]. З іншого боку, ринкова система – це підтримка економічної нерівності, а відтак і політичної, що стає на заваді утвердженню демократії, оскільки влада зосереджується переважно в руках бізнесової та фінансової еліти. Крім того, відбуваються процеси знецінення природних ресурсів, навколишнього середовища тощо.

Надзвичайно швидко розвивається і „ринок особистостей”. Люди різних професій, різного соціального і майнового статусу прагнуть адаптуватися в ринкових умовах. „Подібно валізі, людина має бути модною на ринку особистостей, а для цього вона має знати, які саме особистості користуються найбільшим попитом” [4, с. 67]. В результаті товаром стають не лише

матеріальні, але й духовні цінності. Трапляються випадки, коли навіть людські почуття купуються і продаються.

В Україні в останнє десятиліття відбуваються суттєві політичні перетворення. Позитивним результатом трансформаційних процесів стало реформування структури державної влади на демократичних засадах. У підсумку розподіл влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову – отримав конституційне закріплення.

Запровадження президентства відкрило новий етап у розвитку української державності і засвідчило готовність України не лише сприймати, а й втілювати в життя досвід функціонування політичних інститутів розвинених демократичних країн. Політичної ваги в оновленій системі набирає Верховна Рада України, наділена значними повноваженнями і важелями впливу на виконавчу владу. З часу набуття чинності законодавчими актами щодо реформування політичної системи, Верховна Рада розробляє механізми подальшого вдосконалення та унормування владних відносин – від призначення суддів Конституційного Суду України до внесення і розгляду законопроектів про статус і функції органів державної влади та місцевого самоврядування.

Разом з тим, парламент, на який покладено такі значні завдання і для якого передбачено безпрецедентні в історії України повноваження, формується в умовах гострої політичної боротьби. Його склад відображає неоднозначну динаміку суспільних настроїв, суперечливі процеси становлення політичної еліти і громадянського суспільства.

Новелою у розбудові політичної системи України стало запровадження пропорційної системи виборів. Щоправда, на думку багатьох експертів, ця модель найменше користується прихильністю виборців. Так, опитування, проведені Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова (2005–2006 рр.) виявили низький рівень підтримки пропорційної виборчої системи. У жовтні 2005 року її вважали найкращою лише 13% громадян, 29% підтримували змішану систему, 14% – мажоритарну. Після парламентських виборів 2006 року число прихильників мажоритарної системи збільшилося до 34%, змішаної – до 24%, за пропорційну систему висловилися 14% респондентів [5].

Слід зазначити, що хоча партії й стали основними гравцями на політичному полі, вони не завжди демонструють готовність брати на себе відповідальність за долю країни та її громадян. Одним з вагомих результатів виборчих парламентських кампаній 2006–2007 років в умовах ідеологічного вакууму стало переважання негативних мотивацій (голосування проти конкуруючого політичного угруповання), що призвело до протиставлення символів, ідентичностей, цінностей.

До значущих трансформацій в українському суспільстві відносимо й динамічні законодавчі зміни у всіх сферах суспільного життя. Наповнюються новим, у тому числі й правовим змістом поняття власності, підприємництва, виникають нові суб'єкти господарювання та нові види діяльності, створюються нові політичні, правові та інші інституції. Нових ознак набуває освіта, культура, виховання тощо.

Зрештою, трансформується ціннісна система українського суспільства. Формування сучасної ціннісної парадигми відбувається на тлі перегляду багатьох колишніх ідеалів та окреслення нового світоглядного виміру з одночасним відродженням історичних традицій народу, зверненням до його духовної спадщини. Такі різновекторні процеси сприяють розгортанню ціннісних конфліктів, пов'язаних насамперед з кризою духовних ідеалів, а також з тим, що й досі немає об'єднуючої національної ідеї, а тим часом загострюються протиріччя між цінностями старшого і молодшого поколінь.

Ціннісні конфлікти провокуються ще й тим, що цінності нових політичних еліт не стали стереотипами масової свідомості. Це засвідчує низький рівень довіри українців до політичних партій, а відтак і до парламенту. За даними центру „Соціальний моніторинг”, у грудні 2005 року партіям довіряли 25% респондентів, у грудні 2007 – 21%, не довіряли – 67% і 75% відповідно [6].

Ціннісний конфлікт в середовищі самих політичних еліт породжує суперечності, стає на заваді становленню громадянського суспільства. Наявність ціннісного конфлікту – індикатор політичної кризи в суспільстві.

За таких обставин створюється певний ціннісний вакуум, який породжує політичну міфотворчість, яка стає своєрідним переосмисленням традиційної і формуванням нової ціннісної парадигми.

В періоди ціннісних трансформацій зазвичай зростає попит на теоретичні дослідження щодо політичних міфів, особливостей їх створення та їх впливу на масову свідомість. Чимало вітчизняних і зарубіжних науковців (М. Головатий, М. Михальченко, Г. Дашутін, О. Донченко, Н. Амельченко, Г. Осипов, Ж. Тощенко, М. Шестов, О. Пленков та інші [7–14]) акцентують увагу на різних аспектах і характерних ознаках сучасних міфів.

Для того, щоб виокремити особливості функціонування сучасних політичних міфів, варто означити певні закономірності їх існування. По-перше, міфи існуватимуть завжди, оскільки вони невід'ємна складова суспільної свідомості. Міфологічна свідомість, як і раніше, є формою уявного пізнання світу. Уява сучасної людини обтяжена великою кількістю реальних образів, тому сучасний міф стає переважно специфічною формою світогляду. Політичні міфи слугують суттєвим підґрунтям процесу державотворення, формування національної ідеї, інших засадничих принципів суспільного розвитку. Міфотворчість – чи не найпоширеніша технологія виборчих кампаній.

По-друге, міф – це своєрідна синергія, де поєднуються свідоме і несвідоме, колективне та індивідуальне, минуле і майбутнє, реальне та ідеальне буття.

По-третє, за влучним висловом М. Головатого, міф „повинен мати певні ознаки тотальності”. Це означає, що міфологізовані ідеї через певний час стають надбанням суспільної свідомості. „Прикладом вдалої тотальної міфології є колишня радянська міфологія, яка охоплювала усі сфери життя” [7, с. 67].

В умовах динамічних трансформацій, а відтак невизначеності напрямів суспільного розвитку, зростає потреба в міфах, пов’язаних із загальнолюдськими цінностями. Нового політичного звучання набувають поняття „свобода”, „справедливість”, „рівність” тощо. У цьому контексті можна говорити про реміфологізацію суспільної свідомості. Перш за все – через взаємозв’язок з його ціннісною складовою. Вічні цінності породжують вічні міфи.

Переосмислення „образу світу” дестабілізує систему суспільних цінностей. Наростає криза ідентичності, яка супроводжується зломом життєвих стереотипів, маргіналізацією, відчуттям індивідуального відчуження від суспільних процесів. Цінності та норми, що визначали процес самоідентифікації особистості, поступово втрачають своє значення, а загальноприйнятні цілі виявляються позбавленими змісту. Руйнування самоідентифікації особистості призводить до порушення процесів національної самоідентифікації [15]. Пошук нової ідентичності змушує знову звертатися до вічних цінностей, які наповнюють сенсом людське життя.

Іншою особливістю сучасних політичних міфів є тенденція до створення нових міфів внаслідок утвердження нових суспільних явищ як всередині країни, так і за її межами. Йдеться про демократичні перетворення, які спонукають появу нових політичних інститутів чи їх якісно нових ознак (наприклад, так звані картельні партії, з виникненням яких політичні цілі стають більш егоїстичними, політика перетворюється на професію, партії отримують привілейований доступ до державних каналів комунікації тощо). Проблеми модернізації, глобалізації, інтеграційні процеси (зокрема, євроінтеграція) також стають вагомим підґрунтям для політичної міфотворчості.

Динаміка суспільних змін стає сприятливим політичним контекстом і для перегляду історичних міфів. М. Еліаде в праці „Космос та історія”, досліджуючи моделі простору й часу, характерні для міфологічної свідомості, стверджував, що „через всі покоління проходить червоною ниткою опір конкретному історичному часу й прагнення періодично повертатися до міфологічної Першооснови, до „Великого часу” [16, с. 127]. Міфологічна свідомість вправно поєднує різні часові проміжки, допомагає виявити архетипи минулого в сучасній поведінці політичних акторів. В умовах кризи

ідентичностей історія стає екзистенціальним простором, у якому особистість заново починає ідентифікувати себе, віднаходить сенс свого існування в індивідуальному і колективному бутті. Підґрунтям нового політичного міфу можуть стати історичні події, які свого часу позитивно чи негативно вплинули на розвиток суспільства, щось на кшталт „загальнозначущої спільної травми або загальнозначущої спільної слави” [17].

Особливістю сучасної політичної міфотворчості є й те, що з’являються штучно сконструйовані міфи, вміло виписані на замовлення певних політичних суб’єктів. Функціонально такі міфи покликані закрити „прогалини”, заповнити „вакуум” ціннісної системи, спричинені суспільними трансформаціями.

Своєрідними політичними міфами є міф про демократію та міф про свободу. Обидва мають спільні ознаки. В Конституції України зафіксовано, що „Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава” (Ст. 1). Крім того, розділ II унормовує права, свободи та обов’язки людини і громадянина. Зокрема, у Ст. 21 зазначається, що „всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними” [18, с. 5, 13]. Насправді ж конституційні норми за сучасних обставин є здебільш деклараціями, а отже демократія і свобода набувають статусу своєрідних міфологем. Виникають нові міфи, які прагнуть довести беззаперечну цінність демократії і свободи. Один з них – про демократію як підґрунтя розвитку вільних ринкових відносин і вільної конкуренції. Українська дійсність демонструє відхід від змісту цієї тези та ототожнює свободу і некерованість. В результаті ринок все більше тяжіє до стихійності, конкуренція замінюється монополією, не даючи можливості розвиватися малому і середньому бізнесу, ігноруються соціальні проблеми, зростає безробіття тощо. Міф про демократію все більше набуває ознак деструктивності. Разом з тим, основні політичні суб’єкти наполягають на демократії як найвищій цінності людства, доповнюючи демократичні міфологеми новими все оптимістичними „складовими” – „Євро-2012”, що об’єднає Україну, благами євроінтеграції, майбутнім вступом до НАТО та реальним до СОТ.

Ще один міф демократії – міф про рівні можливості. Насправді стартові можливості у всіх різні, зважаючи на різний соціальний статус, фаховий рівень, індивідуальні здібності людини. Зрештою, на них впливають гендерні, вікові відмінності, виховання, система ціннісних орієнтацій. За О. Зінов’євим, принцип рівних можливостей зовсім не означає, ніби всі люди починають життя з якогось нульового старту й рухаються незалежно одне від одного паралельними доріжками, як бігуни на стадіоні. Йдеться насамперед про те, що всі мають **рівне право** використовувати переваги свого народження й соціального стану. Якщо продовжувати порівняння реалізації можливостей зі змаганням бігунів, то картина матиме такий вигляд. Люди починають бігти з

різних місць, біжать різними доріжками, у різних напрямках. Але принцип рівних можливостей діє завжди, у будь-якому суспільстві й однаковою мірою як для королівських дітей, так і для дітей рабів [19].

Принцип рівних можливостей залишається поки що міфом демократії, бо в Україні ще не сформовано правової держави. Точніше, вона є де-юре (діє відповідна конституційна норма), але де-факто її не існує. Разом з тим, створення дієвої міфологічної конструкції та її позитивне сприйняття громадянською може відіграти важливу роль у формуванні правової свідомості українства.

Всі політичні міфи так чи інакше стосуються однієї з базових цінностей людини – свободи. При цьому свобода трактується переважно як економічний конструкт. Вона існує за ринкових умов і її немає, коли ринок жорстко регулюється. Та для більшості людей свобода має зовсім інше значення. І таких значень безліч: свобода слова й вільного вираження своїх поглядів і переконань; свобода об'єднання у політичні партії та громадські організації; свобода творчості та вільного розвитку особистості.

Свобода як сенсожиттєва цінність і мотив діяльності наповнюється змістом відповідно до „картини світу”, що вибудовується, у тому числі й політичними міфологемами. Багатозначність свободи найкраще закріплюється у міфологічній свідомості. Це дає підстави деяким дослідникам (наприклад, А. Кольєву) зробити висновок, що термін „свобода” складно визначити поза міфологією, яка встановлює чіткі межі, за якими діє доля, невідворотний закон. Свобода – у виборі („ліворуч підеш..., праворуч підеш...”), але після вибору (точка біфуркації) спрацьовує жорстко детермінований причинно-наслідковий зв'язок [20].

У такому розумінні проблема полягає в тому, щоб забезпечити більше вже отриманої свободи та захистити її від тих, хто на неї посягає. Саме тому в боротьбі за свободу увага здебільш зосереджується на ліквідації застарілих форм влади. Та місце старих „ворогів” свободи, як правило, обіймають нові, „прогресивніші”, які стають ще більшою перешкодою для реалізації особистісної свободи. У цьому випадку йдеться про „негативну свободу” (за І. Берліном [21]), тобто про постійне звільнення від чогось. Негативна концепція свободи зобов'язує громадянина дотримуватися певних оцінкових стандартів, встановлених до нього і без нього. За таких обставин послаблюються соціальні зв'язки особистості. Більше того, вона не завжди зацікавлена в їх зміцненні.

Негативна концепція свободи пов'язана і з неадекватністю тлумачення прав людини. Сьогодні ми блукаємо серед правових невідповідностей. Наприклад, з'ясовується, що у нас більше гарантованих прав щодо використання вогнепальної зброї, аніж у сфері захисту суспільної моралі та особистісних цінностей. Інший приклад невідповідності: підприємець має

право закрити підприємство, позбавивши велику кількість працівників робочих місць, але його права суттєво обмежені у вирішенні проблем його працівників.

Звісно, людина не може постійно перебувати під тиском негативної свободи. Якщо їй не вдається перейти на рівень позитивної свободи (свобода не від чого, а для чого), то вона прагне взагалі її позбавитися, тобто підкоритися. Українство має тривалу історію підкорення князям, вождям, генеральним секретарям тощо. Існує й анонімна влада (громадська думка, засоби масової інформації, соціологічні дані тощо): потрапляючи під її вплив, людина може втратити свою індивідуальність і свободу. Виникає, за Е. Фроммом, небезпека сприйняття будь-якої ідеології та будь-якого лідера за обіцянку більш-менш пристойного життя, за пропозицію політичної структури і символів, які надаватимуть життю людини видимість сенсу та порядку [22, с. 96].

Прикладами створення сучасних міфів можуть бути передвиборчі програми політичних партій, зокрема – учасників позачергових парламентських виборів 2007 року. Їх передвиборчі гасла – це своєрідне „теоретичне” підґрунтя міфотворчості. Політичні партії і блоки, що перемогли на виборах, всі як один доклали зусиль до створення міфу про „щасливе майбутнє” українців та української держави. При цьому вони були щедрими на обіцянки у всіх сферах суспільного життя. Зрозуміло, найпопулярнішими стали обіцянки щодо збільшення заробітної платні, пенсій, стипендій, соціальних виплат. Зокрема, допомога при народженні першої дитини, починаючи з 2008 року, складатиме 11700 грн., другої – 25000 грн., третьої і наступної – по 50000 грн. (Партія регіонів); 12000 – 25000 – 50000 гривень відповідно (БЮТ); 12000 – 15000 – до 25 000 грн. (НУ–НС). За програмою Комуністичної партії України, соціальні виплати при народженні другої і кожної наступної дитини збільшуватимуться до 18,4 тис. гривень. Блок Литвина передбачив створення Фонду майбутнього, з якого на персональний рахунок новонароджених нараховуватиметься 25000 гривень з наступними відсотками та індексацією до досягнення 18 років.

Всі політичні суб'єкти нинішнього складу Верховної Ради обіцяли вирішити житлову проблему через отримання довгострокових кредитів на житло під 2–4% річних на 10–30 років (БЮТ); через впровадження державної програми будівництва соціального житла в обсягах, які реально задовольнять потреби соціально незахищених громадян та надання молодим сім'ям безвідсоткових кредитів на житло (Блок Литвина).

Підприємців очікує скасування податку на додану вартість і податків на фонд оплати праці без порушення балансу бюджету (БЮТ); запровадження держзамовлення на 50% продукції сільгоспвиробників (КПУ).

Буде здійснено ряд реформ, у тому числі конституційна, судова із впровадженням інституту виборних мирових суддів (НУ–НС), аж до ліквідації інституту президентства і тимчасового відновлення смертної кари за умисне

вбивство (КПУ) [23, с. 12 – 20]. Такі приклади є свідченням „втечі від свободи”, породженої браком позитивної свободи.

Міфологія як особливий вид духовної діяльності з створення, поширення та підтримки політичних ілюзій часто навмисно продукується правлячою елітою для маніпулювання суспільною свідомістю. Особливо це стосується міфів, які приховують реальні політичні процеси та виборчі технології.

Міфи є підґрунтям ілюзорної картини світу, створюваної маніпуляторами. Для поширення політичних міфів технологія маніпулювання передбачає використання багатого арсеналу методів впливу на свідомість людей. Нині жодна президентська чи парламентська виборча кампанія не обходиться без маніпулювання та реклами, які, тісно перетинаючись, створюють у виборців досить далекі від реальності уявлення про певного політика. Останнім часом для створення та закріплення міфологічних образів використовуються розробки з психолінгвістики, сугестивної лінгвістики, нейролінгвістичного програмування, еріксонівського гіпнозу тощо.

Інформаційне суспільство виявилось найбільш пристосованим для міфологізації політичного життя, оскільки однією з головних функцій міфологічного світобачення є зняття і згладжування сутнісних суперечностей суспільної свідомості. Технології, що застосовуються засобами масової інформації, формують міфологічне світобачення через творення певної віртуальної реальності. Факти, що суперечать міфологічній картині світу, відкидаються як несуттєві чи неіснуючі, натомість усі інші повідомлення використовуються як ключові, найсуттєвіші, визначальні. Одним з інструментів сучасної політичної міфології стали „темники” для засобів масової інформації. Виведення їх з „тіні” української політики у 2001–2004 роках не призвели до ліквідації цього явища. Політичні технологи активно використовують цей інструмент і сьогодні [24–29].

У створюваній міфологічній картині світу зникають гострі кути, суперечності, варіативність їх розв'язання. Політичні міфологеми через „присвоєння” подіям, явищам, суб'єктам процесів ознак „хороший – поганий” вибудовуються на протиставленні добра і зла. Це призводить до того, що нагальні соціальні проблеми не вирішуються, а знімаються, що дозволяє не просто впливати на громадську думку, конструювати політичні та соціальні міфи, а й використовувати їх як засіб „мобілізації електорату”. Непохитність міфологізованих уявлень про явище, процес чи особу обумовлена й тим, що в міфі вони завжди ототожнюються з моральним ідеалом. Тому будь-яка критика та об'єктивний аналіз втрачають сенс через те, що міф, поєднуючись з моральним ідеалом, сам стає вищою інстанцією будь-яких оцінок. У такий спосіб міф не лише впорядковує інформаційні потоки, але й набуває ознак передбачуваності подій. Він спонукає до наслідування певних зразків

поведінки. Пронизуючи суспільну свідомість, міф здатен стабілізувати політичне середовище, зменшити рівень невизначеності політичних процесів.

Сучасні політики активно звертаються до міфологізації навколишнього світу. Більше того, міфотворчість є нині важливою складовою політичної комунікації. Тому, власне, від політичних лідерів залежить, стануть поширювані ними міфи позитивним інтегруючим началом чи перетворяться на чергову маніпулятивну технологію впливу на свідомість українства.

Міфологічний світогляд існує за законами внутрішніх ціннісних взаємозв'язків, з яких вибудовується та ідеалізується більшість символів сучасності. У процесі міфологізації формується світобачення, життєві плани, спосіб життя, які „переводить” ідеї і символи в практичну площину. Відтак міфологічний світогляд наповнюється реальними образами. У створеній реальності образ дій людини, її культура, наука, суспільний устрій – все настільки пов'язано, що міфологічність стає системною характеристикою світогляду. Щораз актуалізуються не лише образи, знаки та символи стародавніх міфів, але й сам підхід, сам принцип внутрішнього взаємозв'язку. Зрештою, наповнені позитивним змістом знаки, символи, ідеї слугуватимуть добрим підґрунтям для формування нової ціннісної парадигми.

Література:

1. **Линдблом Ч.** Политика и рынки. Политико-экономические системы мира / Пер. с англ. – М.: Институт комплексных стратегических исследований, 2005. – 448 с.
2. **Платон.** Собрание сочинений: В 4 т. – Т. 3. – М., 1994. – 752 с.
3. **Морозова Е. Г.** Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1999. – 247 с.
4. **Фромм Э.** Психоанализ и этика – М.: Республика, 1993. – 415 с.
5. Пропорційна система та політичні партії очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 39.
6. Динаміка рівня довіри до соціальних інститутів. – Режим доступу: http://www.smc.org.ua/PR_2007_12_27.pdf. – Заголовок з екрану.
7. **Головатий М. Ф.** Політична міфологія: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2006. – 144 с.
8. **Михальченко М., Дашутін Г.** Політичний ідеал відкритого суспільства в умовах „керованої демократії” // Вища освіта України. – 2006. – № 2. – С. 5 – 15.
9. **Донченко О., Романенко Ю.** Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
10. **Амельченко Н.** Міф та нація – переплетення філософського і політичного дискурсів // Філософська думка. – 2003. – № 6. – С. 50 – 75.
11. **Осипов Г.В.** Социология и социальное мифотворчество. – М.: Норма-Инфра. – М., 2002. – 616 с.
12. **Тощенко Ж. Т.** Время мифов и пути их преодоления // Социологические исследования. – 2006. – № 1. – С. 37 – 44.

13. **Шестов Н. И.** Политический миф теперь и прежде. – М.: ОЛМА–ПРЕСС, 2005. – 414 с.
14. **Пленков О. Ю.** Мифы нации против мифов демократии: немецкая политическая традиция и нацизм. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1997. – 576 с.
15. **Евгеньева Т. В.** Современные исторические мифы: закономерности формирования и функционирования. – Режим доступа: http://www.vshu.ru/persons/2/new_02726_02.doc. – Заголовок з екрану.
16. **Элиаде М.** Космос и история. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
17. **Волкан В., Оболенский А.** Национальные проблемы глазами психоаналитика с политическим комментарием // Общественные науки и современность. – 1992. – № 6. – С. 41 – 42.
18. Конституція України. – К.: Парламентське видання, 2006. – 159 с.
19. **Зиновьев А.** Глобальный человек. – М.: Алгоритм – ЭКСМО, 2006. – 448 с.
20. **Кольев А. Н.** Политическая мифология. – Режим доступа: <http://savelev.ru/book/?ch=45>.
21. **Берлин И.** Две концепции свободы // Библиотека Якова Кротова [<http://www.krotov.info/library/b/ber/lin.htm>]
22. **Фромм Э.** Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1990. – 267 с.
23. Матеріали круглого столу „Політичні підсумки року”, проведеного Українським центром політичного менеджменту 12 грудня 2007 року. – К.: УЦПМ, 2007. – 76 с.
24. „Украинская правда” начинает публиковать темники „преступной власти” http://www.ua-today.com/modules/myarticles/article_storyid_7010.html
25. Неофициальная государственная цензура на украинском телевидении <http://www.hrw.org/russian/reports/russia/2003/fight1/index.html>
26. Порошенко: „Джинса” заменила темники в СМИ. 2 февраля 2006. <http://www.podrobnosti.ua/opinion/2006/02/02/282956.html>
27. Темні конячки „Гарту” <http://www.pravda.com.ua/news/2008/3/18/73265.htm>
28. В Украину может вернуться эпоха „темников” 21.03.2007. <http://news.liga.net/news/N0712645.html>
29. Київські вибори: „темники” повертаються? 20.05.2008 www.pravda.com.ua/news/2008/5/20/76093.htm